

PAPER DETAILS

TITLE: AHMED B. HANBEL VE KİTÂBÜ'L-İLEL VE MA'RİFETÜ'R-RİCÂL'İNİN İLEL İLMİNDEKİ
YERİ

AUTHORS: Abdullah ÇELİK

PAGES: 89-108

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/322888>

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2017, Cilt:5, Sayı:9, 5:89-108

Gönderim Tarihi: 03.05.2017

Kabul Tarihi: 29.05.2017

AHMED B. HANBEL VE KİTÂBÜ'L-İLEL VE MA'RİFETÜ'R-RİCÂL'İNİN İLEL İLMİNDEKİ YERİ

Abdullah ÇELİK*

Öz

Hadis ilminin bir alt kolu olan İlelül'l-Hadis ilmi, hadis tenkitçilerinin en çok emek harcadıkları ve zorlandıkları bir ilim dalıdır. İlelül'l-hadis ilminde söz sahibi olabilmek için hadislerin varyantları ve ravilerin halleri hakkında ileri düzeyde tecrübeli olmak gerektiğinden bu alanda eser yazan hadisçilerin sayısı çok sınırlı kalmıştır. Ahmed b. Hanbel de bu alanda en çok hizmet eden hadisçilerin arasında sayılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in ilel hakkındaki görüş ve uygulamaları oğlu Abdullah tarafından el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl adlı kitabında toplanmıştır. Ahmed b. Hanbel'in bu eseri, kendisinden önce bu alanda fikir yürütmüş mütekaddimün hadis tenkitçileriyle, daha sonra gelecek hadisçiler arasında köprü görevi yapmaktadır. Bu kitap zengin içeriğiyle kendisinden sonra yazılacak tüm ilel ve hadis usulü eserlerinin ilk kaynağı olma özelliğini taşımaktadır. Biz bu çalışmamızda Ahmed b. Hanbel'in ilel alanında yazmış olduğu *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl* adlı eserini ve bu eserde takip ettiği metodu inceleyerek hadis ilmine yaptığı katkıları tespit edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Ahmed b. Hanbel, Hadis, İlel, el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl.

THE POSITION OF AHMAD B. HANBAL AND HIS KITAB AL-'ILAL WA MA'RIFAT AL-RIJAL IN THE SCIENCE OF 'ILAL'

Abstract

As a branch of sciences of hadith, the science of İlel hadith is one of the most challenging topics for hadith critics. Since contributing to the science of defective hadith necessitates a considerable expertise in the variants of hadith and situation of quite, the number of hadith scientists contributing in this field has been limited. In particular, Ahmad B. Hanbal is within the most important place amongst those who contribute in this field. His opinion and practice on 'ilal are compiled into the book entitled "Kitab al-'Ilal wa-Ma'rifat al-Rijal" by his son, Abdullah. This book acted as a bridge between his successors and thoughts of his predecessors. By its rich content, his book has become one of the very first references for studies regarding the hadith methodology and the science of defective hadith. In this paper, we try to deal with his contributions in the science of defective hadith by investigating his "Kitab al-'Ilal wa-Ma'rifat al-Rijal" and its methods.

Keywords: Ahmad B. Hanbal, Hadith, 'Ilal, Kitab al-'Ilal wa-Ma'rifat al-Rijal.

Giriş

Zayıf raviler gibi güvenilir râvilerin de, hâfıza zayıflığı, dikkat eksikliği ve rivayet ettiği kitabını kaybetmesi gibi sebeplerle yanlışladıkları hadis tenkitçilerince tespit edilmiştir. Nedeni ne olursa olsun hadislerin sıhhatini zedeleyici durumdaki

* Arş. Gör., AİBÜ İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, abdullahcelik@ibu.edu.tr **ORCID ID** 0000-0002-2669-3082

gizli sebeplere illet, bunları inceleyen ilme de “ilelül-hadis” denilmektedir.¹ Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), bu konuda şöyle demiştir: “*Hadis ilhamla anlaşılabilir. Hadisin illetini açıklayan bir hadisçiye, bunu neye dayanarak söylüyorsun? Diye sorsanız size bir delil gösteremez*”² Yine diğer bir sözünde; “Bir hadisin illetini öğrenmek, yanımda olmayan yirmi hadisi yazmaktan bana daha makbuldur/daha sevimlidir”³ şeklindeki açıklaması hadislerin illetini araştırmak amacıyla yapılacak çabanın önemini açıkladığı gibi, aynı zamanda bu faaliyetin hicrî ikinci asırda yoğun olarak yapıldığını göstermektedir. Bize ulaşan kaynaklar arasında ilel ilminin inceliklerini geniş bir şekilde ilk yazıya geçiren hadisçi Ali b. el-Medînî (ö. 234/848)'dir. Ali b. Medînî'nin İlelül'l-hadîs'i, bu günümüze ulaşan ilk eser olma özelliğini taşımaktadır. Yine Ali b. el-Medînî'nin ilel bilgileri, Yahyâ b. Ma'in (ö. 233/847) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in telifatlarıyla daha sonraki dönemlere ulaşmıştır. Öğrencisi Abbas b. Muhammed ed-Durî'nin illet ve ricâl konusunda yönelttiği sorular ve cevaplardan oluşan Yahyâ b. Ma'in'in et-Tarih ve'l-İlel'i⁴, Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'l-İlel ve Ma'rifetü'ricâl'i, Tirmizî'nin el-İlelül'l-Kebîr'i⁵, İbn Ebî Hatim'in İlelül'l-hadîs'i⁶ bu dönemde yazılan ilk ilel türü eserleridir.

İlel kaynakları, henüz müstakil olarak yazılmayan hadis usulü eserlerinin daha sonra değineceği birçok kavrama kaynaklık etmiştir. Söz konusu ilel eserlerinde hadis usulü konularından genellikle *mevkufun merfu olarak rivayet edilmesi, munkatı, mu'dal, müdelles, muztarib, mürsel, ferd, maktûb ve mevzu* gibi hem isnad hem de metinle alakalı meselelere değinilmiştir. Bu eserleri telif eden hadis tenkitçileri arasında yöntem farklılıkları da dikkat çekmektedir. Çoğunluk

¹ Ayhan Tekines, “İlelül'l-Hadîs”, DİA, XXII, 84-86.

² İbn Ebî Hâtîm, Ebu Abdillâh Abdurrahmân er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 1371/1952, s.9; Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbî'n-Nevevî*, (thk. Ahmed Ömer Hâşim), Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1427/2006, I, 252-253.

³ Hâkim en-Nisâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh, *Ma'rifetu Ulumi'l-Hadîs*, (thk. Ma'zem Huseyn), Beyrut: Dâru İhyâ'it-Ülûm, 1417/1998, s. 71.

⁴ Eser İbn Main'e ait olmakla birlikte cem ve terkibi talebesi ed-Durî'ye (ö .271/884) aittir. Kitabın yazma nüshası ravilerin yaşadıkları bölgelere göre tasnif edilmiş olup, naşiri M. Nur Seyf tarafından kullanılışında kolaylık sağlaması için numaralanmıştır. Eser dört cilt olarak 1979'da Mekke'de “*Yahya b. Main ve Kitabuhu et-Tarih*” adıyla basılmıştır. Ayrıca et-Tarih'in pekiyi olmayan bir tahkiki Abdullah Ahmed Hasan tarafından yapılmıştır. Eser Darü'l-Kalem tarafından Beyrut'ta tarihsiz olarak basılmıştır. Ahatlı, Erdinç. “*Yahya b. Main'in Eserleri ve Kullandığı İhtilaflı ve Garib Lafızlar.*” Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1 (1996), 215.

⁵ Bu gün elimizde olan el-İlelül'l-Kebîr nüshası Ebû Tâlib el-Kâdî vasıtasıyla gelmiştir. Bu nüshanın orijinali Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde (III. Ahmed nr. 530) bulunmaktadır. Hamza Dîb Mustafa (Amman, 1986), Subhî es-Semerrâî, Ebû'l-Meâtî en-Nûrî, Mahmud Muhammed Halil es-Sa'îdî (Beyrût, 1489/1989) ve Hâmid Abdullah el-Mehellâvî (Beyrût, 2011) tarafından yayımlanmıştır. Özdemir, Veysel, “*Tirmizî ve el-İlelül'l-Kebîr'inin İlel İlmindeki Yerine Genel Bir Bakış.*” Electronic Turkish Studies 9/2 (2014).

⁶ Muhibbüddin el-Hatîb (I-II, Bağdad 1971; I-II, Kahire 1343-1344/1924-1925; I-II, Beyrut 1405/1985) ve üzerinde bir doktora çalışması yapan (1414/1993, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Külliyyetü usûlî'd-dîn) Abdullah b. Abdülmuhsin et-Tüveycirî (Riyad 1414/1993) tarafından yayımlanmıştır.

hadis tenkitçileri bu illetler arasında hadislerin sıhhatine zarar verecek illetlere değinseler de Tirmizî ve İbn Ebî Hatim gibi tenkitçiler illeti daha geniş anlamda kullanarak hadislerle ilgili açıklanması gereken hususlar anlamında kullanmışlardır. Bu nedenle de eserlerinde senedlerinde bulunan bazı ravilerin kusurlarını açıklamak üzere *sahih ve hasen* derecesindeki rivayetlere de yer vermişlerdir.⁷

Böylece hicrî II. asrın sonlarından itibaren bilhassa et-Târîh adıyla anılan sika ve zayıf râvileri tespit ederek hadis rivayetlerinde illetleri ortaya çıkaracak ve daha sonra hadis usulü ilminin gelişmesine ön ayak olacak birçok eser yazılmıştır.

İlk illel kitaplarında illel konuları tarih ve ricâl konularıyla birlikte incelendiği için ilk eserlerin adları genellikle “*el-İllel ve Ma’rifeti’r-Ricâl*” ve “*el-İllel ve’t-Tarih*” şeklindedir. Daha sonraki dönemlere ait eserler ise rivayet kitaplarındaki tertip şekilleri benimsenmiştir. Ali b. Medîni, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel’in eserlerinde, ricâl bilgileri ile hadislerdeki illetlere dair bilgiler beraber ele alınmıştır. Bu yüzden onların adına, genellikle “*Ma’rifetü’r-ricâl*” ve “*İllelül’l-hadis*” isimleri beraber kullanılmaktadır. Daha sonra hadislerin sened ve metinleri üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda birtakım kusurları ortaya çıkaran ilim dalına illelül’l hadis, ravilerin tenkit edilmeleri neticesinde haklarında sika-zayıf şeklinde açıklamaların yapıldığı dala ise cerh ve ta’dil denilmiştir. Hâkim en-Nisâbü’rî, illelül’l hadis bilgisinin cerh ve ta’dil’den ayrı bir dal olduğunu bildirerek bunun sebebini şu şekilde açıklamıştır: “Hadisler, cerh sebeplerinin dışındaki bir takım hususlarla illetli olurlar. Cerhedilen ravinin hadisinin zaten hiçbir değeri yoktur. İletler ise, daha çok sika ravilerin hadislerinde görülür.”⁸

Hadis tenkitçileri; bu iki ilim dalına birlikte önem vererek, hadislerin değişik varyantlarını toplamış ve ravilerin cerh ve ta’dil durumlarını araştırmışlardır. İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) bu iki ayrı dal için iki ayrı eser yazmıştır: el-Cerh ve’t-ta’dîl ile illelül’l hadis. illelül’l-hadis kitaplarında ricâle dair bilgiler olmasına rağmen, onlarda daha çok rivayetler üzerinde durulduğu için bu eserler ricâl kitaplarından sayılmamaktadır. Raviye zarar veren husus; açıksa cerh ve ta’dil, gizli ise illel konusuna girmektedir. Ama bazen açık cerh sebepleri de illel kaynaklarında yer almaktadır.⁹

⁷ Nurettin İtr, “*el-İmam Tirmizî*”, s. 385-385; Ahmet Yücel, “*Hadis Usulü Tarihine Giriş*” İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2004. s.195; Abdülmuttalib, *İbn Ebî Hatim*, s.263, 268-277; Halit Boz, *İbn Ebî Hatim ve İllelül’l-Hadis Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997) s. 10-12.

⁸ Hâkim en-Nisâbü’rî, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadis*, s. 113-119.

⁹ Mehmet Eren, “*Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*” İstanbul: TDV İSAM Yayınları, 2012, s. 526.

1. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel'in Hayatı, Hadîs İlmindeki Yeri ve Eserlerine Kısa Bir Bakış

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö.241/855) 164 (780) yılı Rebîülevvelinde Bağdat'ta doğdu. Oğlu Sâlih'in rivayet ettiği şecereye göre soyu Hz. Peygamber'in dedelerinden Nizâr'la birleşerek Hz. İsmâil'e kadar uzanır. İlk hocalarından biri, kendisinden pek çok hadis yazdığı tanınmış muhaddis Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799) olup diğer hocaları arasında Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27) gibi âlimler bulunmaktadır. En çok hadis yazdığı hocası Vekî b. Cerrâh (ö. 197/812)'tir. İmam Şâfiî'den ise fıkıh ve usûl-i fıkıh öğrenmiştir. el-Müsned'deki rivayetlerine göre hocalarının sayısı 280 kadardır. Buhârî (ö. 256/870)'nin yanı sıra diğer tanınmış talebeleri arasında Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915), akranlarından Yahyâ b. Maîn ile Ali b. Medîni, Ebû Zûr'a er-Râzî (ö. 281/894), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), iki oğlu Sâlih ve Abdullah bulunmaktadır. Hocaları İmam Şâfiî, Abdürrezzâk ve Abdurrahman b. Mehdî de kendisinden hadis dinlemişlerdir. Yalnız İmâm Şâfiî onun adını açıkça söylemek yerine, "güvenilir kimse bana rivayet etti (haddesenî es-sika)" demeyi tercih etmiştir.¹⁰ Ahmed b. Hanbel Bağdatlı muhaddislerden faydalandıktan sonra hadis tahsilini tamamlamak üzere önce Kûfe'ye (m. 799), ardından dört defa Basra'ya (m. 802-816 yılları arasında), ayrıca Mekke, Medine, Dimaşk, Halep ve Cezîre'ye seyahatler yaptı. Bunların en uzun ve yorucusu, Abdürrezzâk b. Hemmâm'dan istifade etmek üzere ve yeterli parası olmadığı için kervancıların yanında deve bakıcılığı yapmak suretiyle (m. 813-14) yılında gerçekleştirdiği Yemen yolculuğudur. İki (veya üç) yaya olmak üzere beş defa hacca gitti. Bu seyahatlerinde önemli hedeflerinden biri de Hicaz'daki muhaddislerle görüşüp onlardan faydalanmaktır. Kırk yaşına kadar devam eden talebelik hayatından sonra hadis okutmaya başladı. Vâsik döneminde (m. 842-847) halkla görüşmesi ve hatta halifenin bulunduğu yerde ikamet etmesi yasaklandı. Vâsik'ın ölümüne kadar Halku'l-Kur'ân tartışmaları nedeniyle evinde göz hapsinde tutuldu. Cuma namazlarına bile gidemedi. Beş yıl boyunca oğulları dışında kimseye hadis rivayet edemedi.¹¹ Mütevekkil devrinde (m. 847-861) Halku'l-Kur'ân meselesi sona ermekle beraber, yine de Hz. Ali taraftarlarından birini evinde barındırdığı ve ona biat edeceği iddiasıyla evi arandı ve sorguya çekildi. İleri sürülen iddiaların asılsız olduğu anlaşılınca serbest bırakıldı. Ahmed b. Hanbel 12 Rebîülevvel 241 Cuma günü (31 Temmuz 855) Bağdat'ta vefat etti.

¹⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnaût), I-XXIX, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982, XI, 182-183.

¹¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. XI, 264-265.

Ahmed b. Hanbel, en önemli eseri olan el-Müsned dışında kendisine nisbet edilen kitapların hiçbirini bizzat kendisi yazmamıştır. Eserleri, başta oğlu Abdullah olmak üzere diğer talebeleri tarafından ve ölümünden sonra kaleme alınmıştır. Günümüze ulaşan ve hemen hepsi hadise dair olan eserleri şunlardır: *el-Müsned*, *Kitâbü's-Sünne* (İtikadü Ehli's-sünne) Adıyla da bilinen ve İbn Hanbel'in Cehmiyye, Mürcie, Kaderiyye, Havâric, halku'l-Kur'ân, kader, deccal, melâike, rü'yetullah, kürsî ve âhirete dair görüşlerinin oğlu Abdullah tarafından derlenmesiyle meydana gelen eseridir. *Kitâbü'z-Zühd* oğlu Abdullah'ın rivayetlerinden meydana gelmektedir *Kitâbü'l-Vera* talebesi Ebû Bekir el-Merrûzî'nin Ahmed b. Hanbel'e sorduğu bazı fetvalar ile zühd ve takvâya dair meselelerden meydana gelmektedir.¹² *Kitâbü Fezâilî's-sahâbe*¹³, *el-Mesâil* İbn Hanbel'in gerek talebeleri gerekse başkaları tarafından fıkha, akaid ve ahlâka dair sorulan sorulara verdiği cevaplar, muhtelif talebelerince bu adla bir araya getirilmiştir.¹⁴ *Kitâbü's-Salât*¹⁵, *Kitâbü'l-Eşribe*.¹⁶, *er-Red ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye*, *el-Akide*¹⁷, *Kitâbü'l-Vukuf ve'l-vesâyâ*¹⁸, *Bâbü ahkâmî'n-nisâ*, *Kitâbü't-Tereccül*, *Kitâbü Ehli'l-milel ve'r-ridde ve'z-zenâdika ve târiki's-salât ve'l-ferâiz ve nahvi zâlik*, *Cevâbü'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel an suâl fi halki'l-Kurân*, *Kitâbü'l-İrcâ*, *Kitâbü'l-Îmân*, *Kitâbü'l-Îlel ve marifeti'r-ricâl*.¹⁹

¹² Bu eser önce Kahire'de (1340), daha sonra biri Zeyneb İbrâhim el-Karût'un tahkikiyle Beyrut'ta (1403/1983), diğeri Muhammed Saîd Besyûnî'nin tahkikiyle yine Beyrut'ta (1986) yayımlanmıştır. bk. Sezgin Fuat, *Târîhu't-türâsî'l-arabî* (trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî, Fehmî Ebu'l-Fazl), Riyad, 1983, I, 507.

¹³ Abdullah b. Ahmed'in ashâb-ı kirâmın faziletlerine dair babasından duyduğu hadisleri rivayet etmesiyle meydana gelen eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Yenicami, n. 878) bulunan tek nüshası, Vasiyyullah b. Muhammed Abbas tarafından hadislerin kaynakları da gösterilerek geniş fihristlerle birlikte Cidde'de neşredilmiştir (1403/1983). Zehebî, Abdullah ile Ebû Bekir el-Katîf'in esere bazı ilâvelerde bulunduklarını söylemektedir (bk. *Alâmü'n-nübelâ*, XI, 330).

¹⁴ Ebû Dâvûd es-Sicistânî tarafından derlenen el-Mesâil Kahire'de (1353/1934), Abdullah b. Ahmed'in derlediği ise Züheyr eş-Şâvîş'in tahkikiyle Beyrut'ta (1408/1988) yayımlanmıştır. (bk. Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsî'l-arabî*, I, 507-508).

¹⁵ Risâletü's-Salât adıyla da bilinen eser, İbn Hanbel'in Müsedded b. Müserhed'e yazdığı mektupla birlikte 1311'de Bombay'da (taş baskısı, 42 sayfa), 1322'de Kahire'de, es-Salât ve mâ yelzemü fihâ adıyla ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Kitâbü's-Salât ve ahkâmî târikihâ adlı eseriyle birlikte yine Kahire'de (1323, 1347) ve son olarak er-Risâletü's-seniyye fi's-salât adıyla Muhammed Abdürrezzâk Hamza tarafından neşredilmiştir (Kahire 1964).

¹⁶ Bazı kaynaklarda Kitâbü'l-Eşribetî's-sağîr adıyla kaydedilen eser, haram olan içkilere dair Hz. Peygamber'in hadislerini, sahâbe ve tâbiînin sözlerini ihtiva etmektedir. Subhî Câsim el-Bedrî tarafından Bağdat'ta (1396/1976), Subhî es-Sâmerrâî tarafından da Beyrut'ta (1405/1985) neşredilmiştir.

¹⁷ el-Akide, Abdülvâhid b. Abdülazîz et-Temîmî'nin (ö. 410/1019) rivayeti esas alınmak suretiyle M. Hâmid el-Fakkî tarafından Tabakatü'l-Hanâbile eserinin içinde Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân tarafından neşredilmiştir. Keşfü'z-zunûn, II, 1393.

¹⁸ Hallâl tarafından derlenen eserin Kahire ve Mekke'de birer nüshası bulunmaktadır (Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsî'l-arabî*, I, 508).

¹⁹ Muhammed b. İshak Ebu Ferec, *el-Fihrist*, Dârul-Marife Beyrut 1987, s. 281; Hatîb, *Târîhu Bağdât* IV, 412-423; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*, (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Ali Muhammed Ömer), Kahire, 1399/1979; İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimaşk*, (nşr. Riyâz Abdülhamîd Murâd), Dimaşk 1404/1984, III, 240-257; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1403/1983, I, 437-470; Uleymî, *el-*

2. Kitâbü'l-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl

İlel konusunda büyük bir otorite olan Ahmed b. Hanbel'in hadis râvileri hakkındaki tenkit ve görüşleri talebelerinden Ebû Bekir el-Merrûzî, Ebû Bekir el-Esrem, Hallâl ve oğlu Abdullah tarafından derlenmiştir. Bu kitap Abdullah'ın babasından nakille bir araya getirdiği tenkitleri ihtiva etmektedir. İbn Ebû Hâtim, Ahmed b. Hanbel'in muhtelif râviler hakkındaki görüşlerini oğlu Abdullah'tan yazılı olarak almış ve bunları el-Cerh ve't-tadîl adlı kitabında çokça zikretmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in eserine hangi ismi net olarak kullandığını tespit etmek mümkün değildir. Bunun nedeni, ravilerinin kitabın isminde kısaltma ve tasarrufta bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Kitabın ismi: *el-İlel ve Ma'rifetu'l-Ricâl*, *el-İlel*, *et-Tarih ve'l-Mesâil*, *et-Tarih ve'l-ilel*, *et-Tarihu'l-Kebîr* şeklinde kullanıldığı görülmektedir.²⁰

Eseri müelliften oğlu Abdullah rivayet ederek bazı ilâvelerde bulunmuş, ondan da talebesi Ebû Ali Muhammed b. Ahmed es-Savvâf rivayet etmiştir. Soru ve cevap tarzında yazıldığı için sistematik olarak bölümlere ayrılmayan kitapta hadislerde görülen illetlerle hadis ricâli ve tarihi hakkında bilgi verilmiş, yer yer çeşitli konularda hadisler rivayet edilmiş, dirâyetü'l-hadîsin bazı meselelerine temas edilmiştir. Eserin eldeki tek nüshası, (343/954)'te Ebû Ali Muhammed b. Ahmed es-Savvâf'a arzedilen ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in nüshasıyla karşılaştırılan Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki yazmasıdır Talat Koçyiğit ile İsmail Cerrahoğlu bu nüshanın ilk yarısını I. cilt (Ankara 1963), devamını da II. cilt (İstanbul 1987) olarak yayımlamışlardır. Nâşirler tarafından paragraflar halinde numaralanmış olan eserin I. cildinde 2789, II. cildinde 2574 paragraf yer almıştır. Kitâbü'l-İlel'i daha sonra Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (I-II, Beyrut-Riyad 1408/1988) ve el-Câmi' fi'l-ilel ve mârifetü'r-ricâl Adıyla Muhammed Hüsâm Beyzûn (I-IV, Beyrut 1990, IV. cildi fihristtir) aynı nüshayı esas alarak neşretmiştir. Ahmed b. Hanbel'in ilel konusundaki görüşlerini başka talebeleri de derlemiş; oğlu Sâlih, talebeleri Merrûzî ve Ebû'l-Hasan Abdülmelik b. Abdülhamîd el-Meymûnî tarafından bir araya getirilen görüşlerini Subhî Bedrî es-Sâmerrâî, *Min kelâmi'l imâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel fî İleli'l-hadîs ve mârifetü'r-ricâl* adıyla yayınlamıştır (Riyad 1409/1988).²¹

Menhecû'l-ahmed fî Terâcîmi Âshâbı'l-İmam Ahmed, (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd - Âdil Nüveyhiz), Beyrut, 1403/1983, I, 51-109; M. Ebû Zehre, *İbn Hanbel*, Kahire, 1981. (Detaylı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir "Ahmed b. Hanbel" *DİA*, II, 75-80).

²⁰ Ebubekir b. el-Tayyib Kâfî, *Menhecû'l-İmam Ahmed fî't-Ta'lîl ve Eseruhû fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*, Beyrut: Dar'u-İbn Hazm, 2005, I, 109.

²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 5-10, 17-39; Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Marifetü ulûmi'l-hadîs*, Kahire, 1937, s. 112-113; İbn Hayr, *Fehrese*, Beyrut, 1979, s. 228; Ahmed Muhammed Şâkir, el-Bâisü'l-hasîs, Kahire, 1370/1951, s. 68-69; Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, II, 204; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 323.

2.1. Kitâbü'l-İlel'in Ahmed b. Hanbel'e Aidiyeti

Kitabın Ahmed b. Hanbel'e ait olduğuna dair birçok hadis âliminden nakiller bulunmaktadır. el-Ukaylî Duefâ adlı eserinde şöyle der: “*Abdullah b. Ahmed'in yanında, babasından rivayet etmiş olduğu el-İlel adlı eserini okudum.*”²² İbn Ebi Hâtim el-Cerh ve't-Tâdil adlı eserinde ilel eserinin ravisi olan Abdullah b. Ahmed hakkında şöyle der: “*Bana babasından nakletmiş olduğu hadis meseleleri ve ilel konularını yazdı. Saduk ve sika bir raviydi.*”²³ İbn Nedim (ö. 385/995) Ahmed b. Hanbel'i tanıtırken “*Ahmed b. Hanbel künyesi Ebû Abdullah'tır. Kendisine ait olan eserlerinden biri de el-İlel adlı eseridir.*”²⁴ Tayyib Okiç, Ahmed b. Hanbel'in bu kitabını şu sözleriyle tanıtmıştır: “*Diğer eserleri gibi oğlu Abdullah tarafından rivayet edilmiş ve bazı ilavelerle genişletmiş olan bu kitapta, hadis ricâli ile ilgili meseleler ve fikhî görüşler tertipsiz olarak gelişigüzel derlenmiştir. Bazen aynı isnad zinciri ile peş peşe haberler nakledilmiştir. Hadis ricâli ve illetleri ve ihtiva ettiği zengin bilgiler, gerekse en eski kaynaklardan sayılması yönüyle çok önemli bir eserdir.*”²⁵

2.2. Kitabın kaynakları

Ahmed b. Hanbel'in eserindeki bilgileri iki temel kaynaktan elde ettiği anlaşılmaktadır: Birincisi: Kendisinin uzun yıllar çaba göstererek raviler ve rivayetleri ve bunları karşılaştırması sonucu ulaştığı ilel hakkındaki bilgilerdir.²⁶ İkincisi: Kendisinden önceki hadis tenkitçilerinden elde ettiği bilgiler. Kitabın en temel kaynağını bu nakiller oluşturmaktadır. İmam Ahmed, hadis illetleri hakkındaki birçok bilgiyi hocaları veya hocalarının hocalarından rivayet ederek elde etmiştir. Bazen de bu bilgileri hocalarından suâl metoduyla elde ettiği dikkat çekmektedir. Bu hocalar: Yahya b. Said el-Kattân (ö. 198/813)²⁷, Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813)²⁸, Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814)²⁹, Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812)³⁰dır. Ahmed b. Hanbel'in hocalarından farklı yerlerde nakletmiş olduğu kimi rivayetlerin illetini açıklamış ve bazı hocalarının da tedlîs ve ihtilâta maruz kaldığını da belirtmiştir. Hocaların hayatını ve yaşadıkları kimi ilginç olayları ve

²² Ebû Cafer el-Ukaylî, *el-Du'afâ'ul-Kebîr*, (thk. Abu'l-Mu'tî Emin el-Lalacî), Beyrut: Dar'ul-Kutub'ul-İlmiyye, 1984, III, 239.

²³ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-Tadil*, V, s.7.

²⁴ Muhammet b. İshak Ebu Ferce, *el-Fihrist*, Beyrut: Dârul-Marife, 1987, I, 320.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 5-10, 17-39; Ali Osman Koçkuzu, “Kitâbü'l-İlel”, *DİA*, XXVI, 108-109

²⁶ Ahmed Nur Seyf, *Yahya b. Main ve Kitabuhû et-Tarîh*, Mekke: Camiat'ul-İslamiyye Ümmü'l-Kura, 1989.

²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, (thk. Vasiyyullah Abbas), Riyad: el-mektebu'l-İslâmî, 1988, III, 63 n. 4188; III, 82. n. 4277

²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 413, n. 3567; II, 413 n. 845; III, 62 n. 4177; II, 498 n. 3289.

²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 455 n. 1035; I, 456, n. 1036.

³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 95-96 n. 1678; II, 525-526 n. 3468; III, 93 n. 4333.

sahip oldukları farklı ilimler ve fetvalara değindiği görülmektedir. Ahmed b. Hanbel, halku'l-kur'an meselesinden dolayı büyük eziyetlere katlandığı için, bu konuda gevşeklik gösterenlere karşı çok sert davranmıştır. Öyle ki, Yahyâ b. Maîn ve Ali b. Medînî gibi beraber hadis tahsili yaptıkları en yakın arkadaşlarına bile sırf bu hassasiyetinden dolayı kırılmış, birçok kişiyi de bundan dolayı zayıf saymıştır. Ukaylî'nin ed-Duafâü'l-Kebîr'inde naklettiğine göre, Ahmed b. Hanbel bu kitabında önceleri Ali b. Medînî'den nakiller yaptığı halde, daha sonra onun ismini Müphem bırakıp “رجل” diyerek bahsetmiş, bir müddet sonra da ondan gelen bilgilerin olduğu yerleri tamamen silmiştir.³¹

İlel ilminde eseri bilinen ilk iki hadisçi, Leys b. Sa'd ile (ö.175/791) Abdullah b. Mübârek'tir (ö. 181/797).³² Kaynaklarda Leys b. Sa'd'ın Kitâbü't-Târîh ve Kitâbü mesâilî'l-fıkh adlı iki kitabı anılmıştır.³³ Leys'in Şuayb adında bir oğlu vardır. Ahmed b. Hanbel, bir kişinin “Şuayb, bu kitapları babasından dinledi mi?” sorusuna, “ O, bir kısmını dinledim, bazısını kaçırdım’ derdi, bu da onun sika olduğunu gösterir” cevabını vermiştir. Ahmed'e “Sen, ondan bir şey dinledin mi?” denildiğinde, “ Babasının Kitâbü't-Târîh'ini ondan aldım ve hazır bulunduğumda ona okunan bazı dersleri dinledim” demiştir.³⁴ Bu nakilden Ahmed b. Hanbel'in ilel ilminde hocalarından özel ders alarak kitaplarını dinlediği ve bu kitaplardan da nakiller de bulunduğu anlaşılmaktadır.

2.3. Kaynaklık Ettiği Eserler

Ahmed b. Hanbel'in bu eseri kendisinden sonra ricâl ve ilel alanında yazılmış tüm eserler için temel kaynak olma özelliğini taşımıştır. Bunların ilki İmam Buhârî (ö. 256/870)'dir. Hocasından azamî derecede faydalanarak et-Tarihu'l-Kebîr kitabında ve diğer eserlerinde ravilerin durumu, doğum³⁵ ve vefat tarihleri³⁶, tam isim ve künyeleri³⁷, cerh³⁸ ve ta'dil³⁹ durumları hakkında birçok bilgi nakletmiştir. Bu eserden istifade eden diğer bir hadisçi de el-Ukaylî (ö. 322/934)'dir. ed-Duafâü'l-Kebîr adlı eserinde ricâl ve ilel ilmi ile alakalı birçok

³¹ Abdullah Muhammed, Menhecu-l İmam Ahmed fî İlmi'l-İlel min Hilali Kitabihî el-İlel ve Ma'rifetü'l-Ricâl (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Câmi'atu Âli'l-Beyt, ty.) s. 54.

³² Abdullah b. Mübârek'in et-Târîh adlı kitabı için bk. İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s.319.

³³ İbnü'n-Nedîm, el-fihrist s. 281; Leys ile Mâlik'in birer mektubu için bk. Yahyâ b. Maîn, et-Târîh, II, 373-379.

³⁴ İbn Şâhin, es-Sikât, s. 167.

³⁵ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, et-Tarihu'l-Kebîr, Beyrut: Dar'ul-Kutub'il-İlmiyye, V, 47; VII, 178, 242

³⁶ el-Buhârî, et-Tarihu'l-Kebîr, V, 314; VIII, 198; V, 314.

³⁷ el-Buhârî, et-Tarihu'l-Kebîr, III, 59, 70, 32; IV, 337; V, 254, 270, 360, 395, 417; VI, 40, 315, 367, 541; VII, 151; VIII, 356.

³⁸ el-Buhârî, el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl, I, 178, 218, 347; II, 288, 345, 393; III, 10, 243, 316; IV, 103, 148, 172; V, 100, 259.

³⁹ el-Buhârî, el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl, II, 117, 119, 388; VIII, 200.

nakiller yapmıştır.⁴⁰ el-Ukaylî, Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın öğrencisi olup birçok rivayeti Abdullah aracılığıyla yapmıştır.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938) raviler hakkında hadis tenkitçilerinin görüşlerini kapsamlı bir şekilde el-Cerh ve't-Ta'dil adlı eserinde toplamak istemiş bundan dolayı da Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn gibi birçok hadisçinin talebeleriyle bağlantıya geçerek görüşlerini toplamıştır. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah ile yazışmış ve Abdullah'ın tercemesinde şöyle demiştir: “ Bana babasından hadislerle alakalı birçok meseleyi ve hadis illetlerini yazdı. Güvenilir ve sadûktu.”⁴¹

İbn Adî (ö. 365/976) el-Kâmil adlı eserinde Ahmed b. Hanbel'in ilel hakkındaki birçok görüşünü nakletmiş fakat Ahmed b. Hanbel'in hiçbir eserinin ismini kitabında zikretmemiştir. Bazen bir ravinin tercemesinde Ahmed b. Hanbel'den birden fazla nakil yaptığı görülmektedir. Bu nakiller 500'e kadar ulaşmaktadır.⁴²

el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) Tarih'u-Bağdat adlı eserinde Ahmed b. Hanbel'den birçok alıntı yapmıştır. Nitekim bu alıntılar 573 rivayete kadar ulaşmaktadır.⁴³ Rivayetlerde yapılan karşılaştırmalarda el-Hatîb'in Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'tan yaptığı nakilleri el-İlel ve Ma'rifet'ul-Ricâl adlı eserinden yaptığı anlaşılmaktadır.

Kitâbü'l-İlel Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'i, İbn Ebû Hâtim'in Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl'i gibi kitaplara kaynaklık etmiş; Ukaylî, İbnü'l-Münâdî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî ve İbn Hacer el-Askalânî gibi âlimler üzerinde de etkili olmuştur.

2.4. Metodu

Kitabın büyük bir bölümü Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın babasından yaptığı rivâyetlerden oluşmaktadır. Kitapta, üzerinde durulan hadis illetleri; hadisin senesinde inkita', hadisin şâz ve münker olması, ravininin o hadisi rivayette tek kalması, bir hadisin farklı şekillerde rivayet edilmiş olması, hadislerle yapılan ziyadeler, tashif-tahrif gibi hususlardır. Ravilerle ilgili olarak; onların kimlik bilgileri, cerh ve ta'dil durumları, akideleri, hoca ve talebeleri ile zaman zaman vefat tarihleri açıklanır.

Abdullah, kendisinin yaptığı açıklamalarda “قال أبو عبد الرحمن” demiştir. Babasından bilgi aldığı yolları belirtmeye özel önem vermiştir. Bu yolları gösteren

⁴⁰ Ebû Cafer el-Ukaylî, *el-Du'afâ'ul-Kebîr* thk. Abu'l-Mu'tî Emin el-Lalacî, Beyrut: Dar'ul-Kutub'ul-İlmiyye, 1984, I, 20; II, 195; III, 127, 225; IV, 178.

⁴¹ Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, Mea'rif el-Osmaniyye Haydarabad, V, 7.

⁴² Züheyr Osman Ali Nur, *İbn Adî ve Menhecû fî Du'afâ'ur-Ricâl*, Riyad: Mektebet'ur-Rüşd, 1997, I, 306, 315.

⁴³ Ekrem Ziya el-Umeri, *Dirâsatun-Tarihiyyetun*, Medine: İhya'ut-Tûras, 1983, s. 168.

ifadeleri şunlardır: “قرأت على أبي، وأنا أسمع ve سئل أبي، سألت أبي، قال أبي، سمعت أبي، حدثني أبي”. Babasından naklettiği her bilginin başında mutlaka bu ifadelerden biri vardır. “قال أبي” dediği yerlerde, babasından bir veya birkaç defa dinlediğinin açıklamıştır. Abdullah’ın babasından başka diğer hadis imamlarından yaptığı nakiller de kitapta önemli bir yer tutar. Onlardan yaptığı nakillerde de yine tahdis lafızlarını kullanmıştır. O, hocalarından rivayetleri alış yollarını bu şekilde belirtmek suretiyle, muhaddislerin çok önem verdiği bir hususa riayet ettiğini göstermiş olmaktadır.

Kitabın genelinde herhangi bir tertip uygulandığı görülmemekle birlikte, bazı âlimlerin zaman zaman aynı yerde ele alındığı da de olmaktadır. Kitabın değişik yerlerinde aynı isim ve künyeyi taşıyanlar topluca verilerek tanıtılmıştır. Bazen bir muhaddisin talebeleri sayılmış, bir gurup âlimin vefat tarihleri zikredilmiştir. Hz. Ömer, Osman ve Ali’den rivayet edenlerin listesi sunulmuştur.⁴⁴ Mekke ve Şam’da kadılık yapanlar ile Kûfe valilerinin isimleri topluca zikredilmiştir.⁴⁵ Bir yerde, Hz. Peygamber’den rivayet eden kadın sahâbilerin isimlerinin listesi sunularak imam Şâfiî’den ashabın ensâbına dair bilgiler aktarılmıştır.⁴⁶ Ahmed’in diğer oğlu Sâlih, içerisinde kardeş ravilerin isimleri bulunan bir kitabı babasına arz etmiştir.⁴⁷ Bu toplu bilgilerin konuyla ilgili kitap ve cüzlerden nakledildiği anlaşılmaktadır. Böylece muhaddisler, birbirlerinin çalışmalarını birleştirerek müşterek bir eser ortaya koymuş olmaktadır.

Oğlu Abdullah’a üzerini silmesini söylediği hadisler “إضرب على حديثه” ile uzun zaman önce yaktığını söylediği hadisler “حرقت حديثه منذ دهر”, mevzu ve münker hadislerdir. Ahmed, “بخ” ifadesini övgü “كذ وكذا” sözünü ise ravinin zayıflığı için kullanmıştır. Hüseyin b. Hibbân ile Abbas ed-Dûr’nin Yahyâ b. Maîn’e “Âlimleri bu kadar şiddetli tenkit etmesen olmaz mı? Ahmed bu şekilde şiddetli tenkitten kaçınıyor” demeleri üzerine, Yahyâ, “Vallâhi, ricâli tenkitte o benden daha şiddetli idi, ancak şimdi kendini tutuyor” karşılığını vermiştir.⁴⁸ Abdullah, kendisinin ve babasının seyahat ettiği yerleri ve seyahat tarihlerini açıklamış, döndüğünde topladığı hadisleri babasına arz ettiğini bildirerek, hadis aldığı kişiler ve hadisleri hakkında onun verdiği hükümleri aktarmıştır.

Ahmed b. Hanbel’in raviler hakkındaki içtihadı, onlara ve hadislerine dair bilgisinin artması neticesinde bazen değişebilmektedir. Bu yüzde bir kişi hakkında onun hükmünü öğrenmek için, sözlerinin tamamı toplanıp mukayese edildikten sonra karar verilmelidir. Bu durum, diğer cerh ve ta’dil imamaları için de geçerlidir. Ahmed b. Hanbel’in oğlu Abdullah başta olmak üzere hadis talebeleri hem Ahmed b. Hanbel’e hem de Yahyâ b. Maîn’e aynı kişilerin durumunu sormuşlar zaman

⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl* (Hüsâm Neşri), I, 119-128.

⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 21-23.

⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, 244-255.

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *cüz'fihî min kelâmi'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, s. 166-170.

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 143.

zaman birinin hükmünü diğerine aktararak raviler hakkında en sağlıklı değerlendirmelere ulaşmaya çalışmışlardır.

Ahmed b. Hanbel'in hocası Süfyan es-Sevrî'den ortalama 200, Hüseyim'den 150, Vekî'den 150, Abdurrazzak'dan 800 civarında rivayet yaptığı görülmektedir.

Kitabın içeriği hakkında Hemmâm b. Said şöyle der. " Eserin konuları çok çeşitlidir. Şunu diyebilirim ki, eser hadis ilimlerinin bütün konularına değinmektedir. Eserde sika raviler ve onlardan rivayet edenler, zayıf, bidat ehli ve mechûl raviler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Yine müdellis raviler ve mürsel rivayet yapanlar ve ravilerin vefat tarihleri ve yerleri hakkında çeşitli konulara değinmiştir.⁴⁹

Eser genel olarak Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah tarafından nakledilen rivayetler, oğlunun sorularına verdiği cevapları ve vicâde yoluyla elde ettiği bilgilerden oluşmaktadır. Rivayetlerin çoğu Abdullah'ın babasına sorduğu günlük rivayetlerin cevaplarından oluşur. Abdullah bunu "سألت أبي" kalıbında ifade eder. Buda yaklaşık 250 rivayettir.⁵⁰

Abdullah'ın babasından farklı derslerde duyduğu rivayetler yaklaşık 561 rivayettir. Bunları da "سمعت أبي" kalıbıyla ifade etmiştir. Babasına ait rivayetler yaklaşık 931'e ulaşmaktadır. Bunları "حدثني أبي" kalıbıyla rivayet etmektedir. Rivayetlerin bir (60 civarında) kısmı ise başka hadisçiler aracılığıyla rivayet edilmektedir. Abdullah bunlar için "وجدت بخط أبي" kalıbını kullanmaktadır.

Abdullah'ın bu eserde diğer hocalarından yaptığı az sayıda rivayetleri bulunmaktadır. Ayrıca eserin farklı zamanlarda yazılması nedeniyle belli bir düzen ve metotla yazılmadığı görülür. Bundan dolayı bazı bilgilerin tekrarlandığı görülmektedir.

Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde takip ettiği belli bir yöntem görülmemekle beraber diğer mutekaddimûn hadisçiler gibi illetlerin tespitinde her hadisin kendine özel açıklamalarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat rivayetlerdeki uygulamalarını şöyle özetleyebiliriz.

1-) Sahih hadisi arz ettikten sonra illetli hadisi hiçbir açıklama yapmadan zikretmiştir. 2-) İletli hadisi serdedip sahih hadisi daha sonra hiçbir açıklama yapmadan zikretmiştir. 3-) Senet veya metinlerdeki ihtilafları açıklayıp hadisin tarîklerinden birini tercih etmiştir. 4-) Senet veya metindeki ihtilafı⁵¹ açıklayıp hiçbir tercihte bulunmamıştır. 5-) Rivayetteki hatayı açıklayarak ravinin vehme

⁴⁹ İbn Recep el-Hanbeli'nin *Şerhu İlelul Tirmizi* eserinin mukaddimesi, I, 69.

⁵⁰ Abdullah Muhammed, Menhecû-l İmam Ahmed fî İlmi'l-İlel min Hilali Kitabihî el-İlel ve Ma'rifet'il-Rical (yüksek lisans tezi, Câmi'atu Âli'l-Beyt, ty) s. 54.

⁵¹ Ahmed b. Hanbel. *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, 47, 586, 1227-1228; Seyid Ebu'l-Muâ'tî en-nûrî-Ahmed Abdurrezzâk, *Mevsuatu Akvâl'il-İmam Ahmed*, Beyrut: Alemlü'l-Kutub, 1997, IV, 310, 344, 354.

maruz kaldığını belirtmiştir. Bazen de sadece hatayı belirterek ravi hakkında açıklamada bulunmamıştır. 6-) Hadisin sadece illetli tarîklerini zikrederek illet nedenine veya sahih tarîklerine değinmemiştir.⁵² 7-) Ravilerdeki ihtilafları açıklayarak iki rivayetin de doğru olduğunu belirtmiştir.⁵³

Bunlara ilaveten birçok konunun tekrar edildiği görülmektedir. Bunlardan bazıları hata bazıları da soruların tekrarı nedeniyle olabileceği gibi diğer bir kısmı da ferd sanılan bir rivayetin aslında mütabi' ve şevâhidleri olduğu, sema' ile rivayet yapan ravinin tedlîsini ortaya çıkarmak, senette veya metinde bulunan ihtilafa işaret etmek amacıyla olabilmektedir.

3. Eserde Geçen İlet Çeşitlerine Örnekler

3.1. Semanın Gerçekleşmemesinin Tespiti

Mütekaddimûn hadis tenkitçilerince hadisin sahih olabilmesi için, güvenilir ve tedlîs yapmadığı bilinen ravilerce muttasıl senedle ister sema' ister mu'anan veya müenen yollarla rivayet olunması gerekmektedir. Ahmed b. Hanbel, bu şartların toplanmasına rağmen kimi rivayetlerde ravilerin güvenilir olmakla beraber gerçek bir sema olmamasından ötürü senedin munkatı olduğuna vurgu yaparak bunları eserinde hadis illetleri olarak ele almıştır.⁵⁴

Abdullah, babam Ahmed b. Hanbel'e Süfyan b. Uyeyne → Zührî → Urve → Aîşe (r.a) yoluyla gelen *"Bana Ebu Bekir'in malı gibi hiçbir mal fayda vermedi"*⁵⁵ hadisini sordum dedi. Babam, bu sened münkerdir dedi ve şöyle açıkladı. "Bir adam Süfyan'a bunu kimin kendisine rivayet ettiğini sordu. Süfyan: Vâil dedi. Hâlbuki Vâil, Zühri'den hadis işitmemiştir. Vâil ancak kendi oğlundan hadis rivayet etmiştir" diyerek rivayetin bu senedle münker olduğunu doğru senedin ise Abdurrazzak→Ma'mer → Zührî → Said b. Müseyyib yoluyla gelen sened olduğunu söylemiştir.⁵⁶ Ahmed b. Hanbel bu hadiste Süfyan'ın Zühri'den direk rivayet etmesini kabul etmemiştir. Diğer bir rivayette de Süfyan'ın Vâil'den işittiğini bunun da hatalı olup Vâil'in Zühri'den direk rivayet etmediğini, belki kendi oğlu Bekir'den rivayet edebileceği belirtmiştir. Daha sonra da bu hadisin sahih senedini getirmiştir.

Muhammet b. Ka'b → Abdullah b. Şeddad→ Ali (r.a) den yine Leys .Reb'i yoluyla Ali (r.a) rivayet etmektedir. Babam Muhammet b. Ka'b'ın Ali(r.a) den bir hadis işittiğini doğrulamamaktadır.⁵⁷

⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, 4792.

⁵³ Ebubekir b. el-Tayyib Kâfi, *Menhecu'l-İmam Ahmed fî't-Ta'lîl ve Eseruhû fî'l-Cerhi ve't-Ta'dî*, I, 120.

⁵⁴ Hemmam, Said, *Şerhu İlelül Tirmizi* s. 135.

⁵⁵ Nesai *Sünen V*, 37, 8109. Tirmizi, *Cami'i*, V, 609, 3661; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 253, 7439.

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 345 n. 2532.

⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 527 n. 1236.

Ahmed b. Hanbel eserinde birçok ravinin diğer ravilerden sema'ı olmadığından rivayetlerini illetli kabul etmiştir. Bunlara örnek olarak "Mutrîf'in Hasan'dan⁵⁸, Vekî'in Osman b. Esved'den⁵⁹, Mücahit ve Ya'la'nın, Süfyan b. Uyeyne'den⁶⁰, Raşit b. Sa'd'ın Sevbân'dan⁶¹ hiçbir hadis işitmediğini tespit ederek rivayetlerini illetli saymıştır.⁶²

3.2. Maklûb Hadis

Ahmed b. Hanbel'in bu tür illetleri tespit etme hususunda mahareti dikkat çekmektedir. Ahmed b. Hanbel, İlel eserinde ibdâl olarak bilinen, bir senette yanlışlıkla isim değiştirilmesini de illet olarak saymaktadır.

Buna örnek olarak Abdullah der ki; bana babam → Veki → Süleyman b. Muğîre → Muhammed b. Sîrîn'den nakille "Abdullah b. Ömer'e imamın arkasında cemaatin kıraâtını sordum, o da imamın okuması sana yeterlidir" dedi. Babam: Vekî, bize rivayet ederken ravilerden Muhammed b. Sirin'i söyledi. Hâlbuki bizim elimizdeki nüshada Muhammed b. Sîrîn yoktu. Rivayet Enes b. Sîrîn yoluyla bilinmektedir. Ahmed bu ifadeyle Vekî'in hata yaptığına işaret etmiştir.⁶³

Abdullah, babam bir rivayet için bana; Ebu Asım → Süfyan → İbn Ebi Atabe şeklinde rivayet edildi. Süfyan, İbn Ebi Güneyye demek istedi. Fakat yanlışlıkla İbn Ebi Atabe dedi.⁶⁴

Ahmed b. Hanbel, ravideki ibdâlin kimi zaman ravinin dilindeki bir kusurdan kaynaklanabilmekte olduğunu ifade etmiştir. Abdullah "Babam dedi ki: İbnu'l-Selb aslında İbnu'l-telb'dir. Fakat Şu'be'nin dilinde pelteklik olduğu için ravi olan Gunder'i yanlış anlamıştır.⁶⁵

3.3. Mevkufu Merfu, Olarak Rivayet Etmek

Ahmed b. Hanbel'e, Muhammed b. Cafer → Hammad b. Yahya → Sa'id → Enes yoluyla gelen "Ümmetim yağmur gibidir. Başı mı sonu mu daha hayırlıdır, bilinmez" rivayeti sorulduğunda; "Bu rivayet hatalıdır. Bu hadis ancak el-Hasan el-Basri'den rivayet edilmiştir" diyerek hadisin mürsel olduğuna işaret etmiştir.⁶⁶

Ahmed b. Hanbel, Muğire b. Ziyad'ın Merfu olarak rivayet ettiği tüm hadisleri illetli sayıp münker kabul etmiştir.

⁵⁸ Ahmed b. Hanbel *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 235, n. 606.

⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 403, n. 8202.

⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 346, n. 641.

⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 346, n. 642.

⁶² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 387, n. 762.

⁶³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 385 n.5690; Darekutnî *Sünen*, I, 402; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, I, 330 n. 3784.

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 529, n.1242.

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 158, n.1856.

⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, III, 314, n. 5400; *Müsned*, III, Mısır: Müessesetül Kurtuba, 143, n. 12484; Tirmizi, *Cami'i*, V, 152, n. 2869,

Abdullah b. Ahmed babama Hafs b. Ğıyas→ İbn Cüreyc → Atâ→ İbn Abbas yoluyla gelen “خمرؤا ووجه موناكم ولا تشبهوا باليهود” hadisini sordum. Babam da bunu münker kabul etti ve “Hafs bunda yanlışlık yapmış, merfu olarak rivayet etmiş. Bu hadisi bana Haccâc el-A'ver, İbn Cüreyc, Atâ yoluyla mürsel olarak rivayet etmiştir”⁶⁷ dedi.

3.4. Tashif

Abdullah b. Ahmed “Babamdan şöyle işittim: Davud b. Ebî Hind, Kufe'ye geldi. Kufeli hadis yazıcıları ondan hadis yazmak için toplandılar. O da Said b. el-Müseyyib'in “يكفن الصبي في خرقه” (Ölen çocuklar bir bezle kefenlenir) hadisini tashif yaparak “يكفن النبي في خرقه” Peygamber(s.a.v.)bir bezle kefenlenir” şeklinde rivayet etmiştir.⁶⁸

Abdullah b. Ömer, Peygamber(s.a.v) rivayet ettiği “ أنه سئل عن الماء وما ينوبه من ” şeklinde tashif ederek rivayet etmiştir.⁶⁹

3.5. Güvenilir Ravi'nin Tedlîsi

Ahmed b. Hanbel el-İlel eserinde hadiste tedlîsi ve tedlîs yapan kimi ravilerin durumunu açıklamıştır. Bu ravilerden biri, hocası Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799)'dir. Bu ravinin nerelerde tedlîs yaptığını ve kimlerden tedlîs yaptığını açıklamıştır. Abdullah b. Ahmed “Babama, Hüseyim'in Cabir el-Cufî'den kaç hadis işittiğini sordum. Babam, iki hadis dedi. Ben, geri kalan hadisleri nedir diye? sorduğumda babam “ Hepsi müdellestir” dedi.⁷⁰

Ahmed b. Hanbel, Hüseyim'in kendisinden tedlîs yaptığı ravilerden birinin de Ebu Hişâm Muğire b. Muksim olduğunu söylemiştir. Ahmed→ Hüseyim→ Muğire→ İbrahim b. Yezid' den rivayet edilen “ Ali, bana Osman'dan daha sevimlidir. Osman'a dil uzatmaktansa gökyüzünden yere çakılmayı tercih ederim” hadisinin senedi için “Hüseyim Muğire'den hiçbir hadis işitmemiştir” demektedir.⁷¹

Ahmed b. Hanbel tedlîs yapan güvenilir raviler arasında Süfyan b. Uyeyne'yi de saymaktadır. Ahmed→ Süfyan→ Zühri'den rivayette “ Kefaret borcu olan kişi, hanımına kefarete borcunu ödemededen yaklaşırsa iki keffaret öder” rivayeti için Süfyan'a bu hadisi Zühri'den işittin mi? diye sorulduğunda “hayır” dedi.⁷²

⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 383, n. 2709; Darekutni, *Sünen*, Beyrut: Dar-ul Marife, 1966, II, 293, 273; *Sünenü'l Beyhakî* Mekke: Mektebe't-ul Daru'l-Baz, 1994, III, 394, n. 6444.

⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, III, 134, n. 4583; Rivayetin doğru şekli: İbn Ebi Şeyb, *Musannef*, II, 466, n. 11096.

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 429, n. 2893.

⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 255, n. 365.

⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 248; İbn Ebi Şeybe, *Musannaf*, II, 32, n. 6120.

⁷² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 187 n. 163.

3.6. İhtilât

Ahmed b. Hanbel el-İlel eserinde hafızası ihtilâta maruz kalan bazı güvenilir ravileri saymış ve bu ravilerin rivayetlerinin ne zaman kabul edilip edilmeyeceğini açıklamıştır.

Bunlardan birisi: Atâ b. el-Saib es-Sekafi (ö. 136/754)'dir. Ahmed b. Hanbel "Yahya'nın, Ata b. Saibi'yi sordum. Yahya, Atanın hafızasının bozulduğunu, ihtilâtından önce yapılan rivayetlerinin iyi olduğunu ihtilâttan sonra ise değer ifade edemeyeceğini söylemiştir.⁷³

Diğer bir ravi de Ebbân b. Sem'a (ö. 153/770)'dır. Abdullah " Babama Ebbân'ı sordum, o da 'صالح' dedi. Ben de ömrünün sonuna doğru hafızası zayıflamamış mıydı? deyince, babam da 'evet' dedi.⁷⁴

Ahmed b. Hanbel yaşlılıktan dolayı ihtilâta maruz kalan raviler arasında Ebu Nu'ame el-Adevi ve Abdurrahman b. Abdullah el-Mes'udi (ö. 160/777), Salih b. Nebhan el-Medeni (ö. 206/821) gibi ravileri saymaktadır. Mes'udi için Kûfe ve Basra'dan yaptığı rivayetlerin kuvvetli olduğunu fakat Bağdat'a gittikten sonraki rivayetlerinde hafıza bozukluğuna maruz kaldığına vurgulamaktadır.⁷⁵

Geçen örneklerde görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel eserinde, hadislerde illete neden olan güvenilir ravide ihtilâta değinmiştir. Çoğu zaman ihtilât nedenini, mekânını ve zamanını açıklamıştır. Bu ravilerden ihtilât öncesi ve sonrası rivayet eden ravilere de değinmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in ihtilât hakkındaki görüşü diğer hadis tenkitçileriyle aynıdır. İhtilattan önceki rivayetleri kabul edilir, sonrakiler ise kabul edilmez.⁷⁶

3.7. Senette Ravilerin Ziyadesi veya Hazfî

Rivayetlerdeki bu çeşit illetlerin hadis ilminde mahir tenkitçiler yapmış diğer hadisçiler ise bunu tespit edebilmekte zorlanmışlardır. Bu rivayetler arasında bazen ravilerin daha güvenilir ve zabt kuvvetleri nedeniyle ziyadeli senet tercih edilmiştir. Ziyadeli senet tercih edildiğinde daha az raviyle gelen senet Mürseli Hafi kabul edilmiştir. Kimi zamanda ziyadesiz senet ravilerin durumuna binaen tercih edilmiş bu durumda ziyade vehim ve hata olarak kabul edilmiştir. Bazen de iki tarikle gelen bir rivayet de senedin birinde ziyade görülmekte ve ziyadeli veya ziyadesiz rivayeti tercih edecek bir karine bulunamamaktadır. Bu durumda ravinin hocasında bazen başka bir ravi aracılığıyla bazen de aracısız

⁷³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, III, 29 n.4014.

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 498 n. 3292.

⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I, 325, n. 575.

⁷⁶ Abdullah Muhammed: *Menhecu-l İmam Ahmed fî İlmi İlelmin Hilali Kitabihî el-İlel ve Ma'rifet'il-Rical* n. 67.

rivayet ettiği anlaşılmaktadır. Bunu tespit etmek mümkün olabileceği gibi kimi zamanda ziyadeli veya ziyadesiz olabileceği için tavakkuf edilebilir.⁷⁷

Bu illet çeşidini Ahmed b. Hanbel'in, el-İlel eserinde çokça ele aldığı ve tespitlerde bulunduğu görülmektedir.⁷⁸

3.8. Ravinin Şüpheye Düşmesi veya Rivayetinde İztirâb

Ahmed b. Hanbel'e göre ravi rivayet ettiği bir hadiste şüpheye düştüğünde bu onun zaptındaki kusura işaret eder ve bu rivayeti kabul edilmez. Yine nakledilen rivayet birden fazla tarîkle farklı şekillerde rivayet edildiğinde aralarında tercih yapılamazsa bu hadisin muhtarib olduğuna işaret eder. Bu da hadisin zayıf olma nedenidir.⁷⁹ Ahmed b. Hanbel'in el-İlel eserinde de buna dair birçok örnek bulunmaktadır.⁸⁰

3.9. İdrâc

Ahmed b. Hanbel, hadisin metninde hadiste olmayan bir sözün, ister başka bir hadisin tamamı ister bir parçası veya hadisi açıklayıcı bir ziyade olsun eklenerek tek bir metin haline dönüşmesini hadis illet kabul etmiştir.⁸¹

İdrâc ile ziyade arasındaki fark ise, Müdrec lafız hadisin aslından değildir. Ziyade ise hadisin bazı tarîklerinde rivayet edilmiş bazılarında ise rivayet edilmemiş bir parçasıdır.⁸² Ahmed b. Hanbel'in el-İlel eserinde idrâc nedeniyle birçok hadisi illetli saydığı görülmektedir.

Buna bir örnek olarak: Hüseyin'in babasından onunda da Ebû Hureyre'den yaptığı rivayete göre Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu. "Kim cumadan sonra namaz kılmak isterse dört rekât kılsın. Şayet bir işi çıkarsa mescitte iki rekat evine gidince de iki rekat kılsın." Ahmed b. Hanbel ravilerden İbn İdris' (ö. 192/808)in Ebû Sâlih Zekvan (ö. 101/707)'ın "Şayet bir işi çıkarsa mescitte iki rekat evine gidince de iki rekat kılsın" sözünü hadis sanarak idrâc ettiğini tespit etmiştir. Merfu' olan kısmı ise rivayetin ilk kısmı ise "Kim cumadan sonra namaz kılmak isterse dört rekât kılsın" sözüdür.⁸³

Hadis usûlü kaynaklarında illet, hadisin zayıflığına neden olan gizli sebepler olarak tanımlanmaktadır. Fakat Ahmed b. Hanbel diğer mutekaddimûn hadisçiler

⁷⁷ Selahaddin Halil el-A'laî, *Cami'ut-Tahsil fî Ahkâm'il-Merâsîl*, (thk. Hamdi Abdülmecid es-Seleff), Beyrut: Alem'ul-Kutub 1986 s. 127-128

⁷⁸ Ahmed b. Hanbel *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, II, 367, 220; III, 202.

⁷⁹ Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehavî, *Feth'ul-Muğîs bi_Şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993, I, 261.

⁸⁰ Ahmed b. Hanbel *el-İlel Ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, III, 248; II, 136, 298, 299; I, 344, 480.

⁸¹ Hemmâm Abdurrahim Said, *el-İlel fî'l Hadîs*, Ürdün: Daru'l Adevî, 1980, s. 147.

⁸² Ebubekir b. el-Tayyib Kâfî, *Menhecû'l-İmam Ahmed fî't-Ta'lîl ve Eseruhû fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl* s. 228.

⁸³ Müslim b. Haccâc en-Nisabûrî, *Sahîh*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbaki), Beyrut, 1954, Salât, II, 600, nr. 881; İbn Mace, *Salât*, I, 358, nr. 1132.

gibi illeti, zahir/açık olan hadis problemleri için de kullanmaktadır. Bunun için de eserinde ravinin yalancı, çok zayıf, metrûk olması gibi cerh nedenlerini de illet olarak ele almıştır.⁸⁴

Ahmed b. Hanbel eserinde bu illet çeşitlerine yer verdiği gibi daha sonra hadis usûl ilminin temel konuları olacak birçok kavramı da hadis illetleri arasında saymıştır. Bunların arasında Münker, Ğarib, Ferd, Mevzu', Batıl, Hata ve vehim gibi ıstılahlar sayılabilir.⁸⁵

Sonuç

Ahmed b. Hanbel, hocaları Yahya b. Said el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî, Süfyan b. Uyeyne, Veki' b. el-Cerrâh, Leys b. Sa'd gibi hadis tenkitçilerinden öğrendiği İlelül'l-hadis ilmi hakkındaki bilgileri, kendisinden sonraki hadisçilere naklederek büyük bir hazine bırakmıştır. Bu değerli bilgileri oğlu Abdullah, el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl adlı eserinde toplayarak İlelül'l-hadis ilminde en temel kaynak eseri vücuda getirmiştir. Bu eser hadis ilminin en önemli meselelerinden, Ziyâde, İdrâc, İhtilât, Tashîf, Hatalı ref', Münker, Ğarib, Ferd, Munkatı, Maklûb, Muztarib, Muallal, gibi konulara değinmesi dikkat çekmektedir.

el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl adlı eser, daha sonra hadisçilerin faydalanacağı en önemli rical ve ilel eserlerine kaynak olma özelliğine sahiptir. Bunların arasında Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'i, el-Ukaylî ed-Duafâu'l-Kebîr, İbn Ebî Hâtim'in Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl'i gibi kitaplara kaynaklık etmiş İbn Adî el-Kâmil adlı eserinde el-Hatîb el-Bağdâdî Tarih'u-Bağdat adlı eserinde Ahmed b. Hanbel'den birçok alıntı yapmıştır. Yine bu eser, hadis usulcülerinden İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî ve İbn Hacer el-Askalânî gibi âlimler üzerinde de etkili olmuştur. Mutekaddimûn hadis tenkitçilerinin kitaplarında takip ettikleri yöntem ve kullandıkları ıstılahların tespiti, onların hadis anlayışlarını tespit etmekte yararlı olacağı gibi muteahhirûn hadis usulcülerinin görüşleriyle karşılaştırmaya da fırsat tanıyacaktır.

Kaynakça

Abdullah Muhammed, *Menhecu-l İmam Ahmed fî İlmi'l 'İlel min Hilali Kitabihî el-İlel ve Ma'rifet'il-Rical*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Âli'l-Beyt Üniversitesi, ts.).

Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hasîs*, Kahire, 1370/1951.

Ahmed Nur Seyf, *Yahya b. Main ve Kitabuhû et-Tarîh*, Mekke: Camiat'ul-İslamiyye Ümmü'l-Kura, 1989.

⁸⁴ Hemmâm Abdürrahim Said, *el-İlel fî'l Hadîs*, s. 148.

⁸⁵ Detaylı Bilgi için bk. Ebubekir b. Tayyib Kâfî, *Menhecu'l-İmam Ahmed fî't-Ta'lil ve Eseruhû fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*, s. 258-444.

- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *es-Sünenü'l-kübrâ* Mekke: Mektebe't-ul Daru'l-baz, 1994.
- Boz, Halit, *İbn Ebî hatim ve İlelu'l-Hadis Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997).
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *et-Tarihu'l-Kebîr*, Beyrut: Dar'ul-Kutub'il-İlmiyye, ts.
- Darekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed, *Sünen el-Darekutni*, Beyrut: Daru'l-marife, 1966.
- Ebubekir b. el-Tayyib Kâfî, *Menhecu'l-İmam Ahmed fî't-Ta'lil ve Eseruhû fî'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*, Beyrut: Dar'u-İbn Hazm, 2005.
- Ebû Cafer el-Ukaylî, *el-Du'afâ'ul-Kebîr*, (thk. Abu'l-Mu'tî Emin el-Lalacî), Beyrut: Daru'l-kutub'il-İlmiyye, 1984.
- Ebû Ferec, Muhammet b. İshak *el-Fihrist*, Beyrut: Dârul-Marife, 1987.
- Ebû Zehre, Muhammed, *İbn Hanbel Hayatuhû ve Asruhû ve Arauhu'l-Fıkhiyye*, Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1981.
- Ekrem Ziya el-Umeri, *Dirâsatu'n-Tarihiyyetun*, Medine: İhya'ut-Tûras, 1983.
- Eren, Mehmet, *"Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları"*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, 2012.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh, *Ma'rifetu Ulumi'l-Hadîs*, (thk. Ma'zem Huseyn), Beyrut: Dâru İhyai'l-'Ulûm, 1417/1998.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî Ebû Bekr, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts., I-XIV.
- ; el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye, Haydarâbâd, 1357.
- Hemmâm Abdurrahim Said, *el-İlel fî'l Hadîs*, Ürdün: Daru'l Adevî, 1980.
- Itr, Nûruddîn, *el-İmâmu't-Tirmizî ve'l-Muvâzenetü beyne Câmi'ihî ve beyne's-Sahîhayn*, Beyrut: Matbaatu'l-Cenneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1390/1970.
- İbnü'l-Cevzî, Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Ali Muhammed Ömer), Kahire, 1399/1979.
- İbn Ebî Hâtim, Ebu Abdillâh Abdurrahmân er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, , Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1371/1952, I-IX.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas), Beyrut, 1988.
- , *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (Merrûzî rivâyeti) (nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas), Beyrut, 1988.
- , *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, (nşr. Şu'ayb el-Arnaût v.dğr.), Beyrut, 1995.
- İbn Manzûr, *Muhtasaru Târîhi Dimaşk*, (nşr. Riyâz Abdülhamîd Murâd), Dimaşk, 1404/1984.

- İbn Receb el-Hanbelî, *Zeynuddîn Ebû'l-Ferec Abdirrahmân b. Ahmed, Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, (thk. Nuruddîn İtr), Beyrut: Dâru'l-Beyrûtî, 1429/2008, I-II.
- Kandemir, M. Yaşar "Ahmed b. Hanbel" *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kâtib çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, İstanbul, 1971.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadîs Literatürü*, (çev: Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Koçkuzu, Ali Osman, "Kitâbü'l-İlel", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 108-109.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, XXXV, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- Müslim b. Haccâc en-Nisabûrî, *Sahîh*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbaki), Beyrut, 1954.
- Rifat Fevzî Abdülmuttalib, *İbn Ebî Hâtim ve eseruhu fî ulûmi'l-hadîs*, Kahire, ts.
- Sa'îd, Hemmâm Abdurrahîm, *el-İlel fî'l-Hadîs: Dirase Menheciyye fî Dav'i Şerh-i İleli't-Tirmizî li'bni Receb el-Hanbeli Maa Tercemeti Dafîyye li-İbn Receb*, Amman: Dâru'l-Adevî, 1400/1980.
- Selahaddin Halil el-A'laî, *Cami'ut-Tahsîl fî Ahkâm'il-Merâsîl*, (thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi), Beyrut: Alem'ul-Kutub, 1986.
- Seyid Ebu'l-Muâ'tî en-nûrî-Ahmed Abdurrezzâk, *Mevsuatu Akvâl'il-İmam Ahmed*, Beyrut: Alemlü'l-Kutub, 1417/1997.
- Sezgin, Fuat, *Târîhu't-türâsî'l-arabî* (trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî, Fehmî Ebu'l-Fazl), Riyad, 1983.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, (thk. Ahmed Ömer Hâşim), Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1427/2006.
- Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehavî, *Feth'ul-Muğîs bi Şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Tekineş, Ayhan "İlelül-Hadîs", *DİA*, XXII, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ, *Sünenü't-Tirmizî*, İstanbul, 1992/1413.
- Uleymî, *el-Menhecül-ahmed fî Terâcîmi Âşâbı'l-İmam Ahmed* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd - Âdil Nüveyhiz), Beyrut, 1403/1983.
- Yücel, Ahmet "Hadis Usulü Tarihine Giriş" İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2004.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnaût), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982, I-XXIX.
- , Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, (thk. Zekerîyyâ Umeyrât), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998, I-IV.
- , *Zikru men Yu'temedu Kavluhu fî'l-Cerh ve't-Ta'dîl* (Erbeu' Resâil fi 'Ulumi'l-Hadîs içinde), (thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde), Beyrut: Mektebetu Metbûâtî'l-İslâmiyye, 1428/2007.

-----, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (nşr. Ali Muhammed Bicâvî), Beyrut, ts.

Züheyr Osman Ali Nur, *İbn Adî ve Menhecû fî Du'afâ'ur-Ricâl*, Riyad: Mektebet'ur-Rüşd, 1997.